

Småstykker

KØLLEHUSE OG NOGLE SMÅFORENINGER

Man må ikke tro, at det først var med andelsbevægelsen, landsbyfolk optrådte i »fællesfølge« og dannede foreninger. Nej, helt fra 1700-tallet havde man Brandkassen. Og i tiden mellem landsbyfællesskabets ophævelse og andelsbevægelsens fremtrængen slog man sig sammen for i flok at løse visse opgaver, som man fandt kunne gavne de enkelte deltagere.

Eller det kunne være en rest af det gamle fællesskab, man traf fornyet aftale om på grandestævne. Dette fortsatte nemlig mange steder, ja, findes sine steder endnu, f. eks. i Hjerting. Fra Jernved grandestævne stammer den første af de her opførte vedtægter: Dernæst følger regler for, hvordan man i fællesskab hjalp brandlidte med at skaffe nyt stråtag.

I. *Fælles lergrave.*

Plougstrup d. 7

Mai 1854

Vi undertegnede Gaard- og Husmænd i Plougstrup vedtager een for alle og alle for een at kaste Leer i den Hedelod eller Knude, som ligger i Tyrestoft, saa længe ingen overkaster 3 Tønder Land; ifald der skulde opstaa Tvistigheder, da efter Søgemaal at være Ligedeele i de deraf flydende Byrder og Omkostninger. Det Anmærkes, at for Fremtiden hvem hvilkensomhelst der finder for godt at udparcellere noget af sin Ejendom, at

disse Parcellister ingen Deel tager i denne oprettede Overenskomst.

Oprettet af Dags Dato i Plougstrup Byes Grandestævne.

Jens Sørensen. Peter N. Petersen. Jens Jensen. Hans Jessen Hansen. Anders Pedersen. Søren Frederichsen Smed. Peder Nicolai Aschou. Stephan Jensen. Niels Hansen. Jes Hansens Enke. Iver Clemmensen. Thevetz Pedersens Enke. Anders Chlausen. Niels Nielsen.

II. Udkast

til en Tagforening for Plougstrup Bye, Jernved Sogn.

Da det under ulykkelige Brandtilfælde er en ligesaa vanskelig som kostbar Sag at forskaffe sig det nødvendige Tag til Huusbygningerne, saa have vi undertegnede Mænd i Jernved Sogn – ihukommende Ordspøget, »at mange kunde hjælpe Een« – besluttet at række hinanden en hjælpende Haand i slig paakommende Tilfælde og derfor besluttet at oprette og indtræde med hverandre i en Tagforening. Idet vi gaar ud fra den samme Regel, hvorefter alle private Brandforeninger ere stiftede, at Enhver faaer Erstatning og yder Erstatning efter den Sum, han staaer anskreven for, have vi lagt følgende Regler til grund for vor Forening.

§ 1.

Enhver, der indtræder som Medlem, beregner omtrentlig hvormeget Tag, han behøver til sin Gaards Tækning; derfra drager han $\frac{1}{3}$ deel, Resten skriver han sig for, og samme faaer han i Brandtilfælde leveret, ligesom han ogsaa svarer deraf, naar Skade skeer hos en anden i Forhold til hele Assurancesummen. F. Ex.: Een beregner, at han til sin Gaards Tækning behøver 105 Skpd. [skippund] Tag. Trediedelen af denne Sum er 35 Skpd., som drages fra 105 Skpd. Resten bliver da 70 Skpd., som han tegner sig for paa Listen, og som

leveres ham i Brandtilfælde, og hvorefter hans Bidrag ligeledes vil blive beregnet.

§ 2.

Ethvert Medlem leverer sin Andel til den Skadelidte i løbet af 4te til 8te Uger fra Brandskaden er skeet. Taget maa være godt frisk Rugtag. Ligeledes leveres 10 Tagreb, a 5 Favne af hvert Skpd. Tag.

§ 3.

I denne Tagforening kan enhver Huuseier i Jernved Sogn indtræde uden Hensyn til, om han er Gaardmand eller Husmand. Den, der er Medlem af denne Forening, maa ikke til samme Tid være Medlem af nogen Tagforening andetsteds.

§ 4.

Til Bestyrelse udvælges 1 Forstander og 4te Bestyrere, een for hver af Sognets Byer, der fungerer 1 Aar. Forstanderen har at opbevare Foreningens Love og Navneliste, og i paakommende Tilfælde at gjøre Repareringen paa det Bidrag, som hvert Medlem har at levere. – Bestyrerne have hver for sin Bye at paasee, at intet Medlem sætter sig for høiere Sum end rimeligt er, ligesom ogsaa at tilsige Medlemmerne til Leverance og være tilstede paa Leveringsstedet, naar Leveringen skeer for at paasee, at Tag og Vægt er forsvarlig. De to nærmeste Bestyrere kunde ogsaa forene sig, ifald de finde for godt, og udføre deres Forretning i Fællesskab. Forstanderen og Bestyrerne erholde ingen Godtgjørelse for deres Uleilighed.

§ 5.

Nye Medlemmer kunde tiltræde til enhver Tid af Aaret. De underskriver da Foreningens Love hos Forstanderen og opgive den Sum af Skpd. Tag, som de ønske at ansættes for. Forstanderen anmelder de nye

Medlemmer for Bestyrerne i den Bye, hvor disse boe. Udtrædelse skeer kun til hvert Nytaar. Skulde imidlertid en Brandskade være skeet imod Slutningen af det gamle Aar, finder Udtrædelse først Sted, naar det fra-trædende Medlem har leveret dets Anpart. Skulde et Medlem efter gjentagen Anmodning ikke ville levere dets Andeel, naar Brandskade er skeet, da er det underkastet den sædvanlige Rettergang og udelukkes derpaa af Foreningen.

Denne Forening træder i Kraft fra 1. Januar 1856.

Efterskrivt.

Da mange ønske, at denne Forening kunde træde i Kraft fra næste Nytaar, saa har Gaardmand Anders Clausen i Plougstrup lovet at fremme Sagen snarest mueligt, enten ved at samle Byens Grander eller ogsaa ved at gaa til alle Gaard- og Huusmænd i Plougstrup. Ifald det viser sig, at Foreningen kan komme i Stand, kan der paa det første Grande i Plougstrup vælges 1 Bestyrer for denne Bye.

	Skpd. Tag		Skpd. Tag
Anders Clausen	150	Iver Chlemmensen	90
Søren Frederich Smed ...	20	Hans Jørgen Hansen ...	70
Anders Pedersen	90	Peder Asskov	40
Stefen Jensen	16	Peder Nicolai Pedersen ..	66
Jes Hansens Enke	80	Anders Jensen Chlausen	20
Jens Jensen	30	L. Hagen Jensen	200
Niels Hansen	20	Niels Nielsen	20
Niels Nielsen	20	Lauris Jørgensen	16
Laurids Jørgensen	6		

Foranstående Liste tilført Hovedlisten.

L. H. Møller. *)

Plougstrup	888 Skpd.	Jernved	955 Skpd.
Jernvedlund	1245 »	Gredsted	1364 »

*) Sognedegn i Jernved 1844-57, født i Jægerup 1814, † i Skern 1889.

III. *Malkøller.*

Det virker noget underligt at læse forordet i Evald Tang Kristensens eventyrsamling »Fra Bindestue og Kølle« (1896), hvor han skriver: »I store Strækninger af Vestjylland har Bindestuerne floreret til ned imod vor Tid, men Østeregnene har ikke kjendt saa meget til disse Sammenkomster, de har haft andre, og særlig maa man da tænke paa dem, der holdtes i Byernes Køller, hvor hver Mand efter Tur fik sit Malt lavet til næste Aars Brug. Disse Mødesteder havde man derimod ikke i Vesteregnene, hvor der ingen samlede Byer er, og hvor man nok tørrer Malt, men paa Kakkelovnen; thi man har ikke det til Køllens Behov nødvendige Træ«.

Denne omtale passer ikke på Ribe amt. Her havde der været køller ved langt de fleste landsbyer, og flere af dem stod endnu, da Tang Kristensen skrev sin bog. Vi skal i det følgende nævne nogle eksempler, og vi begynder med en kølle, hvortil man kender både oprindelse og indretning, nemlig en kølle i Plovstrup, Jernved sogn. For øvrigt ser det ud til, at en af bymændene, Laust Hagen Jensen, havde sin private kølle i forvejen.

Statuter

*for Interessenterne i Opførelsen af en Malkølle
og sammes fremtidige Vedligeholdelse.*

§ 1.

Undertegnede Beboere, som i næste Foraar have besluttet at lade en Malkølle opføre, haver desangaaende vedtaget følgende Bestemmelser.

§ 2.

Interessenterne yder Alle et lige stort Bidrag – undtagen Anders Clausen som yder dobbelt mod en af de

Andre – til Sammes Opførelse og Vedligeholdelse baade i Penge og i Arbeide, fra hvilket sidste dog Hans H. Hansen er fritaget, hvorimod han har givet Tilladelse til, at den maa opføres paa hans Grund i den sydlige Hjørne af den saakaldte Sortehøi.

§ 3.

Størrelsen bliver omtrent som L. H. Jensens her i Byen.

§ 4.

Til at føre Tilsyn med Køllen vælges en Opsynsmand, hos hvem Nøglen til samme forbliver, ligesom og Enhver har at melde sig hos ham Dagen før, han ønsker at tørre sit Malt, og den som melder sig først, har ogsaa Ret til at tørre først.

§ 5.

Naar ingen af Interessenterne for Opsynsmanden har anmeldt at ville tørre Malt, tillades det ham at give Enhversomhelst, som maatte finde for godt, Tilladelse dertil, imod at være ansvarlig for Køllen, og erlægge 1 Mark Rigsmynt for hver Kølfuld Malt, som opbevares af Opsynsmanden, til forefaldende Reparationer eller og uddeles blandt Interessenterne.

§ 6.

Enhver, enten han er Interessent eller ikke, naar han blot har Tilladelse, maa have 2 Dage til hver Kølfuld Malt deri indbefattet den Tid, som behøves til at faa det paa og af Køllen.

§ 7.

Betalingen for Materialer og Arbeide til Køllens Opførelse vil være at betale til Opsynsmanden inden 8te Dage efter hans Tilsigelse; da den resterende ellers vor-

der udelukket af Foreningen med mindre han selv finder sig med den til hvem Pengene skyldes. Den saaledes udtraadtes Bidrag bliver da at reparere paa de øvrige Interessenter.

§ 8.

Til at føre Tilsynet er valgt Hans Henrich Hansen, hvilket Valg han ogsaa har modtaget.

Plougstrup d. 1. Februar 1860.

*Hans Henrich Hansen. Lauriths Jørgensen Hansen.
Anders Clausen. Jens Jensen. Anders J. Christensen.
Niels Nielsen. Søren Frederichsen. Anders Pedersen.*

Før at kunne brygge øl måtte man først skaffe malt. Ifølge Feilberg¹⁾ gik det således til: »Byg sattes i støb i et stort kar ét eller flere døgn, dvs. det står overhældt med vand. Dernæst bæres »støbet«, det gennemblødte korn, op på et varmt loft, hvor det bredes ud i et kvartertykt lag, og man dækker det til med klæder eller tørv, indtil det begynder at spire. Når det er groet sammen i en fast kage, »brækkes« støbet, det bearbejdes, gnides mellem hænderne, til de enkelte kerner er løsnede. Derefter skal malten tørres. Det kan ske på en ramme over bilæggeren, i en skuffe under den eller i skorstenen på nogle fjæl med småhuller i, eller på en flage flettet af vidjer eller jernbånd, »flæger«, for at røgen fra arnen kunne trække derop igennem«.

Mange havde en særlig ovn til at tørre malten på, en kølle. Den nævnes hos os i slutningen af middelalderen (1514 og 1530), men har antagelig været i brug længe før. Øl har man i alt fald lavet siden Saxo Grammaticus' dage. Ovnene kaldes en »gris« eller »køllebjørn«. 1690 tales i et syn over herregården Hagsholm om, at køllegrisen var nedfalden. »Grisen« var en slags vandret

skorsten, hvorigennem ilden slår fra arnestedet. Dens øverste væg er gennembrudt med huller. Over den er der et fletværk af vidjer og pil og kløvede grene, hvorpå malten udbredes og tørres. Derefter tages den hjem og gemmes i en maltbing (om man da har en), i en tønde eller hældes i sække. Når der skal brygges, bliver malten groft malet, hvorefter brygningen kan foregå.

Om den sagde man i Plovstrup: »Nær a håd æn hal skip målt te æn hal skip hommel, så 'el a brøg æn øl så stærk, te ål æ gutter di sku dommel«.2)

Oprindelig var køllen såvel som bageovnen ikke særskilte småbygninger, beliggende for sig selv, men var opført inde i huset. Det var således tilfældet i en gård i Grærup, Ål sogn. 1651 var den meget forfalden, og lensmanden tog syn over tilstanden. I salshuset fandtes en skorsten »og en kølle, som var nederfalden«. I en hekseproces 1613 vidnes der om en kølle i en gård i Bandsbjerg. En gammel kone sad oppe på køllen og rørte noget malt, da »ondtgøreren« kom på besøg.³⁾ 1640 var der syn over en gård i Skast. Det fandt, at »en hammer [tværstang] af en væg ved køllen« var borte. Også i byerne kunne det se ud, som var køllen en del af huset. Således i Ålborg, hvor magistratsvedtægterne ca. 1550 bestemmer, at årlig »i det mindste« skal det besees, hvor brændsel og foder indlægges i husene, »thisliigiste huor vnde, skrøblige oc gamble forstandene owne och kiølle ere, huor aff stuor skade kandh komme, ther osz gudh for beuare«. Som eksempel på, hvor farligt det var med køllen inde i selve gårdens bygninger, kan nævnes en gårdbrand i Janderup den 15. december 1786, da man nok forberedte sig til at lave juleøllet. Kølle og bryggers fandtes i nørhuset, som også var stald. Ikke blot brændte nørhuset, men også østerhuset, der var lade, mens salshuset blev reddet.⁴⁾

Arbejdet i køllen var nemlig såre brandfarligt. Dette

bevirkede, at man gav sig til at bygge ovne og køller i små huse for sig selv. 1766 beretter Ansager præst, at »Bagerovnene, mestendels satte uden Huset tildækket med Jord, og er ellers straks ved Salshusene anlagte i en Jordhytte for sig selv. Bryggeriet, det lidet der er, drives ved den daglig i Brug værende Skorsten, Maltgjøren i en anden Skorsten med dertil nødvendig Indretning, dog begynde nu Byerne med i Fællesskab og til fælles Brug at opføre Kølhuse eller Malthuse til Maltgjøren afsides ude fra Byerne for sig selv for Farlighed ved Ildebrand«. ⁵⁾

Her gives altså en datering for køllehusenes fremståen på egnen. Muligvis har dette byggeri dog begyndt tidligere andre steder i amtet. På Falster ser det dog ud til, at der først langt senere bygges køllehuse og kun ved nogle større gårde, der anbragte dem i haven, mens folk ellers havde deres kølle inde i huset ved skorstenen. ⁶⁾ I købstaden Varde finder man borgere, der enten havde køllen inde i en udlænge eller i et fritliggende køllehus. Det kan konstateres ved hjælp af brandtaksationen 1818. I den med ild og gnister tilvante Smedegade har »avlsmænd« Peder Jensen i sin 4-længede stråttækte gård i en 12 fags sidelænge indrettet 4 fag til brændevinsbrænderi og malkøller »med jernflæger«. Og selv i byens smukkeste og kostbareste gård, den »Kampmannske«, var der i et enetages grundmuret hus på 6 fag både bryggers og malkølle. I et andet af gårdens huse var der for øvrigt brændevinsbrænderi. Prokurator Sørensen i Skovbogade (Storegade) havde derimod et fritliggende køllehus »østen gården«. Det bestod af 3 fag bindingsværk med tavlmur og tegltag. Til en gård i Hugormegade (Østergade) hørte også et køllehus. Det var af samme beskaffenhed som sagførens og var anbragt nede i gårdens toft. Det var vist samtlige køller og køllehuse i Varde dengang. I alt fald

nævner brandtaksationen ikke flere. 1791 havde Jørgen Tranberg, Kræmmergade, et køllehus »østen i gården«, og 1796 havde købmand Peder Sørensen i Skovbogade ligeledes et østen i gården. Det var 3 fag, 5½ alen vid og bygget af bindingsværk med tavl mur og havde tegltag.

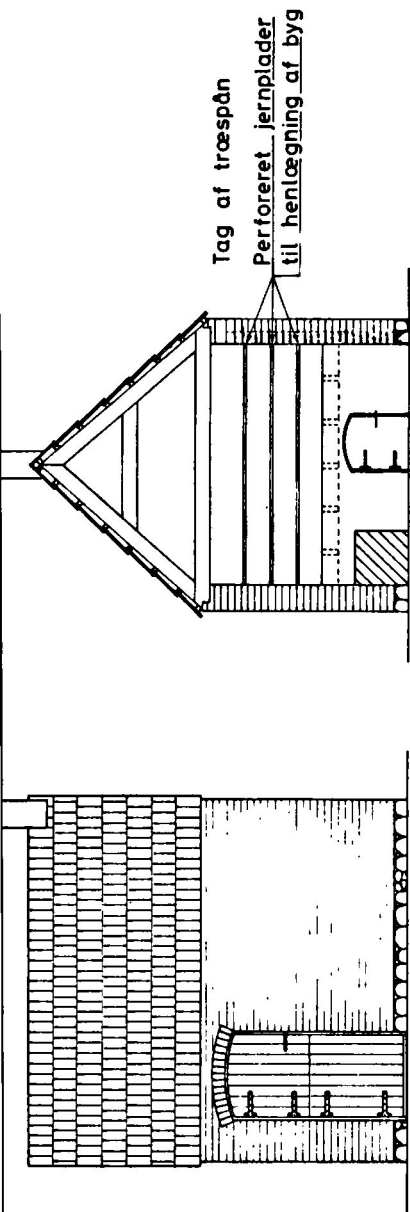
Her hos os har landsbyerne eller grandelagene derimod lige fra første færd bygget og brugt disse småhuse i fællesskab. I Darum, Danmarks største landsby, havde hvert grandelag sit, og det var det almindelige på Ribeegnen og videre omkring.

I Plovstrup var det altså anderledes, som det fremgår af foranstående »statuter«. Men ikke-parthavere kunne mod en ringe betaling også tørre malt dér.

Det var navnlig om efteråret, når kornet var bjærget i hus og byggen torsken, man »gjorde malt«. Malten skulle have passende varme, hvis øllet skulle være vel-smagende. Det almindelige brændsel, hedetørv og klyne, var ikke velegnet, man skulle fyre med brændved eller kviste og mosetræ, hvad der ikke var så meget af i Vesteregnen. Bedst var elletræ. Det gav øllet en sødlig smag.

Det var ofte manden, der passede køllen, selv om man sagde om en pige, der »varmede bænke«, når der var dans, at »hun sad og tørrede malt«, dvs. hun kedede sig. Malttørringen tog ret lang tid, et par døgn. Og selv om der kom gæster, navnlig om aftenen, og fortalte historier og emter, kunne der ikke være underholdning hele tiden. Under tørringen skulle malten jævnlig røres, så den kunne blive helt ensartet. Hertil brugte man en rage som ovnragen hjemme ved bageovnen. Desuden skulle man passe på, at der ikke blev ildebrand. Det er sket mange gange, at enten malten eller både malt og kølle brændte. Det var jo netop derfor, de flyttedes ud af gårdenes let antændelige huse.

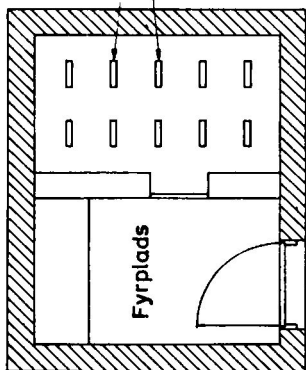
Køllehuse og nogle småforeninger

Køllehus (œ køl'hus) i Plougstrup
tegnat efter hukommelse af
murer S.K.Jørgensen, 12. jan. 1969.

Bygningen nedbrudt ca. 1909-10

Huller til røg og varme

Plovstrup interessentskabs kølle brændte to gange. Det var ikke rart for den, det skete for. Huset var ikke brandforsikret, og manden måtte bygge det op på egen bekostning ifølge vedtægtens § 5. Den sidste gang brændte huset for Niels Nielsen. Han fik endda spot til skaden. Han passede selv fyringen, og da han en aften havde givet »grisen« et godt foder, gik han en vending hen til smedens for at forslå tiden, til der skulle fyres igen. Da han havde siddet lidt, sagde han dog, at det nok var bedst, han så hen til køllen, »for de knæppet ett så lidt, ilaw a gek«. At det »knæppet« i malten var et tegn på, at heden var ved at blive vel stærk. Da han kom omtrent halvvejs til køllen, slog flammerne ud af taget. Nu var der ingen tvivl om, at det havde »knæppet« rigeligt!

Det nye køllehus, der nu byggedes, var flottere end det gamle. Det havde tag af træspån og en todelt dør. »Skorstenen« var en trækkanal af træ. Grisen havde ti trækhuller. Fletværket til at lægge malten på var erstattet af 3 perforerede jernplader. Den nederste havde temmelig store huller, og på den blev der ikke lagt malt. Den skulle kun tjene til at fordele røg og varme jævnt over det hele til de to derover liggende plader. På disse blev den spirede byg udbredt. I fyrrummet var der en muret bænk eller balk, som man stod op på, når malten skulle hældes op på pladerne eller røres. Der kunne for øvrigt også bruges en stige. Der var ingen bræddevæg mellem rummet over grisen og fyrrummet.

Nord for købmand Thomsen i Jernvedlund ligger Kølfennen. Her har engang stået et køllehus. Da det forfaldt, flyttedes køllen til Aagaards gamle gård, der lå længere mod nord end den nuværende. Den sidste ejer på denne gård hængte sig og blev begravet i haven. Siden ville der ingen bo der. Ca. 1819 blev jorden delt, og der udflyttedes to nye gårde. De gamle udlænger

blev nedbrudt, mens det gamle stuehus blev stående. I det blev der indrettet en maltekølle. Der var endnu et køllehus i Jernvedlund. Det lå ved engvejen syd for byen og var i brug til 1910.

I en kontrakt om udskiftningen i Nr. Vejrup 1778 nævnes køllehuset liggende ved en vej uden for byen. 1786 havde Opsneum sin kølle liggende lidt uden for byen mod nordøst, hvor vejen mod Ålbæk mølle dannede et knæk. Solbjerg havde samtidig sin anbragt lige syd for byen ved et vejkryds.⁷⁾ På Krogsgårds mark (Hovmarken) lå køllen i et markhjørne, men brændte i 1880-erne. Ved den tid købte Niels Hansen en ejendom i byen og byggede en fritstående længe til sin gård, og i den indrettede han en maltekølle og drev i mange år en god forretning med at tørre malt for bønderne. Han opkøbte byg og lavede i malt og solgte den til møllerne rundt omkring, hvorved han fik navnet »æ måltmand«. I Hodde sogn var der 2 køllehuse. Det ene mindes endnu i stednavnet »æ Kølvej«, d. e. vejen, der fører fra landevejen mod Tistrup. Ved den lå den ene kølle. Jernved havde sin kølle stående i Dybmose. Den brændte. Derefter tørrede man malten hos Jørgen Aagaard i Jernved.

På Lindinggårds mark i Torstrup sogn stod et møllehus til ca. 1909. Den sidst forsvundne kølle i Bække sogn lå ved landevejen lige syd for Fejeshave.

I Oksby ved man besked om tre køllehuse, ét for hvert grandelag, nemlig et i Øster Oksby, et i Vester Oksby og et i Blåvand, hvor det lå tæt ved kroen. Regnskabet for hvert indførtes i en lille protokol. En gang om året samledes man til køl'gild', nok et af grandestævnerne. Til dette betalte hver 4 skilling efter en bestemmelse i protokollen. Herfor fik man bl. a. to kaffepunche. Gildet gik på omgang hos granderne.

Køllehuset i Øster Oksby var 6-7 alen langt og knap

så bredt. Fyråbningen dækkedes med en gammel kakkelovnsplade. Grisen fyldte ikke huset i dets hele bredde. Der var en gang langs dens ene side, og her stod strandingstræ til tørring. Dette brugte man at fyre med, men man måtte omhyggeligt undgå stykker med tjære på, ellers fik øllet afsmag. Rummet over grisen var aflukket med bræddevægge ud mod den frie langside og ud mod fyrpladsen. I bræddevæggen var der en låge, så man kunne få malten ind på en ca. 4×4 alen stor perforeret træplade over grisen. En lille stige sattes foran lugen, når den skulle benyttes. Det var en ældre mand, der passede køllen år efter år. Omkring 1909 opførte tørringen. Huset stod dog i mange år derefter og gjorde tjeneste som fåresti.⁸⁾

Plovstrup køllehus blev nedbrudt 1909–10. Ved denne tid nedlagdes de fleste af Vesteregns køllehuse. Adskillige var forsvundet tidligere, i Kokspang således ca. 1900. Denne kølle lå syd for byen, hvor et markdige dannede et knæk. I Ansager stod byens kølle særlig længe.

Malkøllen som en beskeden forpost til vore gamle landsbyer var for stedse udslettet.

Ivar Aalling.   H. K. Kristensen.

Kilder: Vedtægterne findes hos gårdejer Ivar Aalling, Plovstrup. 1) H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv (1889) 76 f. 2) Feilbergs Jyske Ordbog. 3) Kærgård birks tb. 1651 31/1. Da. Sml. II 33. 4) Jy. Sml. II 131. Rk. Indkom. breve vedr. skattefrihed for afbrændte bøndergårde. 5) H. K. Kristensen: Øster Horne Herred 52. 6) Helene Strange: I Mødrenes Spor 89 f. 7) Forarb. t. Videnskabernes Selskabs kort. 8) Meddelt af gårdejer H. Christensen, Orten.